

Ст.н.с. I ст.д.и.н. Рачко **ПОПОВ**

(Етнографски институт с музей при БАН, София)

**СВЕТИТЕ БРАТЯ ЛЕЧИТЕЛИ КОЗМА И ДАМЯН В ПОВЕРИЯТА
НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ**

1st Degree Senior Res. Assoc. Rachko *POPOV*, Dr. Habil. of History
(Ethnographic Institute and Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia)
**THE SAINTLY BROTHERS AND HEALERS KOZMA AND DAMYAN IN
THE TRADITIONAL BELIEFS OF THE BALKAN PEOPLES**

The popular Christian cult of the brothers Kozma and Damian unifies the cults of the homonymous doctors from Minor Asia and from the Roman Empire, who lived in the III century. Chronologically the cult is first located in the Eastern Roman Empire, whose center is Constantinople. The big number of churches and monasteries having for patron saint Kozma and Damian prove the big popularity of their cult. It inherits some of the characterizations of Asklepii's cult. Later the fame of the healers Kozma and Damian most naturally "leaves" Byzantium's capital and spreads all over the Balkans and Russia.

The description and analysis of the folk believes and the rites related to the esteem of the two brothers among Balkan peoples will follow one common model. It includes some basic characterizations: the first is related and based on the ancient universal cult of the mythological twin brothers, the second is built up entirely on their healer aspect, influenced mainly by their passionals, in which they are described as doctors. Finally some other plots related to their patronage of the wolfs and the hailstorm.

Key words: folk cult, beliefs, rituals, Balkans.

На моя внук Дамян

Народнохристиянският култ към братята безсребреници Козма и Дамян обединява ведно култовете към едноименните малоазийски и римски лекари, живели през III век. Агиографските данни за тях са твърде оскъдни, поради което често и в църковната книжнина трудно се прави разлика между двете двойки светци (срв. Полный... 1992: 306). В своята обстойна монография върху произхода и разпространението на култа към светците лекари и на обредността, свързана с техните празници в православния Изток и в католическия Запад, немската изследователка Анелизе Витман многократно описва споровете, които светите отци водят относно сирийското или гръцкото потекло на първата двойка поради факта, че единствено при тях исторически извори от V в. локализират мястото на техния гроб в Кирос, днешна Сирия. Още по-объркваща става картината, когато към двете лекарски двойки се прибавя и трета със същите имена, смятана за арабска по своя произход, чийто календарен празник в източната

традиция се отбелязва на 17 октомври. По този повод редица изследователи на култа изказват предположение, че поради неимоверната почит към двамата лекари техният образ се митологизира до такава степен, че довежда съвсем естествено до роене на двойките.

Анализирайки критично достъпните ѝ агиографски, исторически и иконографски извори, А. Витман категорично подкрепя тезата, че хронологически най-рано култът към Козма и Дамян е локализиран в Източната Римска Империя с център Константинопол още през V–VI век, за което свидетелства големият брой от църкви и манастири, носещи техните имена. Християнският култ неминуемо е наследил и някои от характеристиките на почитания през античността бог на медицината Асклепий (Wittman 1967: 22–27). По-късно славата на лечителите Козма и Дамян съвсем естествено “напуска” столицата на Византия и се разпростира по целия Балкански полуостров и на изток към Русия¹. В европейските католически държави двамата братя са сред най-предпочитаните патрони-покровители на медицински и фармацевтични факултети и аптеки, на болници и приюти за бедни и недъгави хора, поддържани от различни религиозни братства, ордени или манастири (Wittman 1967: 137–151).

Описането и анализът на поверията и обредността, свързани с почитта към двамата братя сред отделните балкански народи, ще следват един общ модел. Той включва няколко основни характеристики: първата е обоснована от влиянието на старинния и универсален митологичен близначен култ върху образа на двамата светци; втората се изгражда изцяло върху лечителския аспект, повлиян в най-голяма степен от житията на двете двойки, описващи ги като лекари. И накрая ще бъдат очертани и някои други сюжетни линии, свързани с “вълчия” и “градушкарския” патронаж на Козма и Дамян.

Козма и Дамян като близнаци:

В етноложката литература върху митологията и религиозните култове към светците отдавна е доказано становището, че универсалният близначен култ оказва съществено влияние върху формирането и функционирането на свещени дуети или триади от светци, чиито официални календарни празници се честват в един и същи ден или в непосредствено разположени един до друг празнични дни. Първия случай можем най-ярко да илюстрираме с “близначните” двойки Константин и Елена (*Костадинка* и *Еленка* – 21 май); Петър и Павел (29 юни) и Козма и Дамян. А втория – със следните конфигурации: Антон и Атанас (17 и 18 януари); Вартоломей и Елисей (11 и 14 юни); Пантелей и Макавей (27 юли и 1 август). Често на митологично и обредно равнище дуетите прерастват в триади, при които се появява и необходимата “сестра” на двамата близнаци, с която те трябва да извършат свещения инцест, както повелява изконният близначен мит: Петър, Павел и Елена; Вартоломей, Елисей и *Вида*; Антон, Атанас и *баба/света Черна*; Илия, Пантелей и *Огнена Марина* или *Блага Мария*. Близначната идея, залегнала в образа на двамата лечители Козма и Дамян, проличава най-ярко и експресивно в две насоки. Светците са братя и по подобие

на всички други “братско-сестрински” дуети и триади те олицетворяват тази идея. Защото по думите на Х. Бауман всеки митологичен сюжет за двама братя никога не може да бъде разглеждан и интерпретиран извън контекста на близначния мит (Baumann 1955: 341). От друга страна, народните названия на Козма и Дамян често обединяват ведно двете имена на светците и като че ли представят един двойствен по своята природа персонаж. Такива са случаите с *Кузман-Дамян* при българите, *Кузман-Дамнян* или *Космадинул* при сърбите; *Козмиян* при словенците; *Козмадин* или *Космандинул* при румънците. Бих искал да добавя, че андрогинната природа на персонажите, типична за всички митични близнаци, се долавя особено ярко и в руската народна традиция. Към двамата светци жените се обръщат с думите *матушка* и *батюшка* *Кузьма-Демьян*. Не са изключени и обръщения като към един единствен персонаж (*Кузьма-Демьян* *пришол, белые мухи летятъ* – Зайковский 1994: 56). Съвсем налогичен е случаят и с българските словосъчетания като *Дошъл е Петър-Павел* или *Света Петка, хем Неделя*. Ще допълня още, че семантичната връзка между образите на братята Козма и Дамян и близначния мит е очертана и от гръцкия изследовател С. Кирякидис, който открива в представите за лекарския дует реликти от мита за античните близнаци Диоскури (Kyriakidis 1968: 110). А според наблюденията на А. Витман близнаците от мъжки пол много често се кръщават в Германия с имената Козма и Дамян (Wittmann 1967: 243).

Козма и Дамян като лечители:

В официалния православен календар двете едноименни братски двойки лечители имат два различни празнични дни – малоазийските братя се почитат на 1 ноември, а римските – на 1 юли. В католическия празничен календар на словенците и хърватите денят, посветен на малоазийската братска двойка лекари, е на 27 септември.

По българските земи тези два дни са известни като *Свети Врачи* или *Свети Врачове*. По-рядко някои местни названия на празниците са в единствено число, но са различни по род – *Свети Врач* (м. р.) в Пловдивско, Родопите, Белоградчишко (Стаменова 1986: 275; Попов 1994: 112); *Света Врача* (ж. р.) в Дебърско, Македония (Домазетовски 1979: 67) и *Враче Безмитниче* (ср. р.) в Пернишко и Кюстендилско (Захариев 1918: 162). Особено впечатление оставя фактът, че имената на братята не са популярни и използвани в народната среда, особено що се отнася до периода от края на XIX и началото на XX в. Те обаче многократно се споменават, наред с тези на св. Богородица, на Кир и Йоан и на св. Пантелеймон, в средновековни апокрифни молитви против болести². Срещат се и в редица баяния от епохата на Възраждането, при които обикновено в края на текста баячката отправя молба към братята: *Кузмане и Дамяне, аз да бая, вий да церите!* или *Кузман-Дамян, ние баеме, и ти дай цяр и лек!* (СБНУ № 3, 1890: 145–146; СБНУ № 16–17, 1900: 264–265; Георгиев 1980: 25–26). Нужно е още да спомена, че преданията и разказите за двамата братя светци са твърде оскъдни. Най-често те са отглас от житийната книжнина и са във връзка

с безплатното лекуване на болните. Ето един разказ от Ботевград: *Кузма и Дамян лекували хората, ама без пари. Болните им оставяли по една пара, че без пари нямало лек. Тоя, дете лекува, настъпва парата, та да настъпи болестта. Където лекували Кузма и Дамян, всичко минавало. Затова им викат Безсребреници, щото не са лакоми за пари* (Цолова 1942: 166). Според предание от района на гр. Охрид в Македония Козма и Дамян били доктори и лекували сиромасите без пари. Почитат се на *жетваря* – 1 юли (СБНУ № 16–17: 34).

Ако се направи опит да се проследи ареалното разпространение на култовите места – лековити извори, оброчни камъни и кръстове или параклиси, посветени на Светите Врачове, донякъде се налага изводът, че те са локализирани предимно в Южна България и частично в Средна Западна и Средна Северна България (Мутафов 1989: 206). Някои исторически извори сочат, че част от техните свети мощи се пази в сребърна кутия в софийския храм “Възнесение Господне” (Юбилеен... 1940: 73).

По данни на Д. Маринов летният празник на братята Козма и Дамян е патронен за всички народни лечители и билкари. Тогава те не баят и не врачуват, отдавайки почитта си към своите покровители. В Ямболско лечителите сортират набраните на Еньовден билки и приготвят от тях различните лекарствени смеси (Маринов 1980: 678). В Старозагорско жените спазват забраната върху всякакъв вид домашна работа – не перат, не мият, не шият и не тъчат, за да не им излизат пъпки и обриви, за да нямат рани по тялото. Там светците се почитат и против заушки и всякакви отоци (Господинова 1938: 226; СБНУ № 16–17: 265). В Сливенския регион братята се споменават в баилни формули против уроки: *Седнали са Кузман и Дамян| на пътя, на кръстопътя| да ядат, да пият| със 77 братя и четири сестри.| Иванка сутрин рано ли е минала| вечер късно ли е минала| бутнала им стомничката| счупила им паничката| те са викнали, екнали...* (Янакиева, Гаджалова 1984: 204).

В Пловдивско и в средния и източния дял на Родопите летният празник на братята безсребреници влиза в състава на свещената триада св. Петър – св. Павел – св. Врач, чиито празници се почитат неканонично в три последователни дни – 29 юни, 30 юни и 1 юли. Интересното в случая е, че към традиционната близначна двойка Петър и Павел се прибавя и трети персонаж, обединяващ ведно и “близнаците” Козма и Дамян. Последният ден от триадата тук се тачи особено силно за предпазване на хората от психически заболявания и полудяване. В навечерието на Св. Врач душевно болните и лудите се отвещдат от свои роднини да преспят край параклисите (*черквичките* – каменни грамади в полукръг, типични за земите на Тракия, вж. Стаменова 2004) или лековитите извори на светеца. На сутринта близките им ги мият с изворна вода или ги къпят в реките. Оставят *нишан* край извора – конец от дрехата си и пари. Често мъжете колят предварително обречени курбани за здраве (Атанасова 1946: 196; Стаменова 1986: 275; Попов 1994: 112; Маринова 1996: 142–143). Разпространена лечебно-магическа практика е и завързването на психично болните и лудите хора с вериги в навечерието на празника на двамата братя лечители. Такива

“лечебни” вериги има в храма “Св. Врач” в с. Куклен, Пловдивско (Мутафов 1992: 91, 110; Вълчинова 2005: 6). Болни посещават и едноименната църква на светците в с. Гарваново, Хасковско, построена през 1860 г. Купуват си вотиви – “ръчичка, главичка, крак – който каквото го боли”, увиват ги в кърпа и с тях преспиват една нощ върху каменния под на храма. На следващия ден връщат обратно вотивите на църквата и оставят дарове пред иконата на светците с надеждата за близко изцеление (Милчева, Гогова 2000: 72).

Обредността, свързана със зимния празник на братята Козма и Дамян, е в повечето случаи аналогична на лятната. Народните лечители отново отправят своята почит към покровителите си в занаята. Болните обричат курбани за здраве, палят свещи и оставят дарове край оброчните кръстове и параклиси, носещи имената на светците. Известни различия се забелязват в Западна България. За населението от Кюстендилско зимният празник на Козма и Дамян е изпълнен със своеобразна обредност, целяща да предпази домочадието и добитъка от зловредни магии. Й. Захариев отбелязва, че според тамошната вяра вечерта срещу 1 ноември “магесниците крадели млякото на чуждите крави”. Затова стопаните трябва да бъдат на щрек и да пазят добитъка си от злите действия на лошите жени (Захариев 1918: 162).

Сърбите и македонците също назовават лечителите Козма и Дамян *Светите Врачеви*, *Свети Врачи*, *Безмитни врачи* или *Кузман и Дамян* (СМР: 78; Неделковић 1990: 58). В Босна двамата лекари са известни като *Светите Врачари*. Сред сърбите е регистрирано интересното поверие, че празниците на *Светите Врачеви* са два, защото единият брат умрял на 1 юли, а другият – на 1 ноември (Грубачић, Томић 1988: 179). Двамата братя се почитат като лекари, които практикували в миналото своята професия безплатно. Едно сръбско предание свързва произхода на билките и на всички лековити треви с двамата лечители: *Преди много години Кузман и Дамян ходели по земята да лекуват без пари болните хора. Имали една книга от 30 думи. Веднъж ги срещнал самият Исус и ги попитал какво работят. Те му отвърнали, че церят човешките болести. Тогава Исус им взел книгата и я хвърлил в близката река. Братята мигом я извадили от водата и започнали да я прелистват, за да изсъхне по-бързо. Тогава от всяка дума върху земята паднала по една трева и мигом пониквала. Така братята създали 30 вида различни билки* (Дукић 1953–1954: 835).

Вариант на легендата, с по-различна смислова насоченост, е записан и сред населението в Босна: *Едно време Христос срещнал двамата врачари Козма и Дамян на един мост. Попитал ги какви са и какво работят. Те му отвърнали, че са лекари, които церят по вълшебен начин. – Щом сте такива, кажете ми къде се намира в този миг Ристо Мариц* (Христос – синът на Мария). *Тогава братята разтворили големите книги, които носели със себе си, и прочели: – Той не е нито на небето, нито по света, ами е някъде съвсем близо до нас!*

И тъй като тогава юдеите преследвали Христос, той взел бързо книгите от ръцете на врачарите и ги хвърлил в реката, защото се убедил, че те знаят всичко. Козма и Дамян веднага слезли на брега да извадят книгите от бързите води, но успели да спасят само два листа от тях. Тези страници и днес се намират при юдеите. И само ако някой от тях успее да ги разчете, веднага ще узнае часа на своята смърт. Още от онова време Козма и Дамян били провъзгласени за светци (Krauss 1923: 149).

Босненската легенда провокира известна аналогия с популярния митологичен сюжет за грозната, чорлава и облечена в дрипи старица с огненочервени очи – чумата, която винаги носи тефтер в ръцете си. В него са записани имената на всички нейни жертви. А чумата принадлежи към онези страшни болести, които през Средновековието са били подвластни на двамата братя лечители Козма и Дамян. Много предания и легенди претворяват идеята за тяхната чудотворна намеса в лечението на заболели от чума хора (Jöckle 2003: 117).

За сърбите двата годишни празника на светците са *варовни* (опасни, лоши) дни. Населенето от района на гр. Болевац в Източна Сърбия вярва, че ако човек работи в тези дни непременно ще се разболе. В хомолските села се смята, че ако тогава се роди дете, то няма да живее дълго. Не бива да се работи вкъщи и на полето, за да бъдат хората и добитъкът здрави. Ако някой не спазва забраната за работа, се разболява тежко и до една година го очаква смърт. Ако на човек му протече кръв от носа или устата, “няма да дочака следващия празник на светците”. Не е хубаво да се отели крава или да се ожреби кобила, защото животните няма да са силни и здрави, ако “оживеят” (Schneeweis 1961: 142; Неделковић 1990: 58; СМР: 112–113). В Македония жените също не перат дрехи, не белят платно и не къпят децата, защото дрехите и децата *изгниват* (няма да траят – Шапкарев 1968: 573). Те не бива да въртят вретено (да предат), че “ще завъртят болести и виелици през зимата” (Константинов 1977: 184). В района на гр. Струга в чест на *Света Врача* се жертват волове за курбан (Домазетовски 1979: 67). Редица лековити извори в местната топонимия носят името *Кузман-Дамян*. Двамата братя се почитат като официални покровители на дипломираните лекари дори и в нашето съвремие, а по-рядко и като патрони на бръснарите (Живковић 1999; Миловановић 1999).

С имената на легендарните лечители често се свързва и традиционният сръбски народен обичай *Говежда богомоля*, предприеман в ситуация на възникнала заразна болест сред домашния добитък. Основният му компонент се състои в *хващането на жив огън* от двама близнаци посредством триенето на две сухи дървета. Документиран случай от 1931 г. в района на Темнич (Шумадия) сочи, че преди провеждането на ритуалното добиване на живия огън селяните си избират за свои покровители братята близнаци Козма и Дамян, “за да им се близни (удвоява) стоката”. Двама мъже с магическите лични имена Стоян (от *стоя*) и Живко (от *живея*) прокопават тунел под някоя височина. Пред входа му двама близнаци започват да трият две сухи дървета, докато се възпламенят. Кладат на самото място огън и там върху едно столче поставят иконата на лечителите Козма и Дамян. След това прекарват през огъня и през

тунела всички крави и говеда на селото. Често селяните организират и т.нар. *говежда лития*, на която присъства свещеник. Жените донасят пресни пити и след службата и шествието подреждат празнична трапеза за здравето на стоката (Савковић 1975: 148).

Словенците наричат празника *Козмиян*. Тогава те обхождат своите ниви и спазват забраната за всякаква работа на полето, за да е богата житната реколта. Едноименните храмове на двамата светци се посещават от болните, които вярват в чудесното излекуване на своите телесни рани и психически страдания (Kuret 1970, Т. 3: 12–13; Makarović 2006: 174).

Славата на вещите лекари Козма и Дамян е силно разпространена и сред гърците. Според местните представи братската малоазийска двойка светци лекува най-успешно тумори и възпаления на жлезите. Към нея за помощ се обръщат и онези семейства, които са загубили първото си дете. Летният празник на Козма и Дамян е патронен за всички лекари, знахари и баячки. Едноименните църкви и параклиси на светците се посещават масово в навечерието му. Болните имат обичай да преспиват върху каменния под на храма, като на следващия ден оставят метален вотив с формата на заболелия орган върху иконата на светците. Животновъдите, чиито стада са връхлетени от епидемия, поставят вотиви с формата на вол, коза или агне. Те задължително обричат и колят курбан (голямо рогато мъжко животно) в чест на светците-лечители, като разпределят месото сред всички присъстващи на литургията свои съселани. Наред с това, за да предпазят стадата си от болести и магии, те извеждат сутринта добитъка на паша, “едва когато слънцето се е вдигнало на един остен разстояние от земята”. Дотогава стадата са залостени в кошарата, за да не бъдат “видени” от съзвездие Плейди (Constantinidou-Partheniadou 1992: 213). Вероятно под въздействие на представата за лечителите като “безсребреници” в селищата на Западна Македония се изисква в ранно утро на празника всеки да държи в ръката си монета. В джобчетата на децата се пускат задължително дребни стотинки (Ohnefalsch-Richter 1913: 45). Двамата братя-близнаци се почитат и като патрони-покровители на селището. В такива случаи гърците устройват шумни общоселски събори, известни като *панагири* (Friedl 1962: 103).

Румънците също почитат Козма и Дамян като лечители. Затова имената им се споменават много често в магически баилни текстове от всякакво естество. Румънците вярват, че Козма и Дамян някога били лекари, които обикаляли света да лекуват болните без всякакво заплащане. Врачките и знахарите от Буковина, Молдова, Трансилвания и Банат се обръщат за помощ към двамата светци в редица баяния против *лошата болест* (епилепсия), тиф, треска и ушлаха (Ghinoiu 1997: 52; Pamfile 1997: 105).

Козма и Дамян като господари на вълците и на градушката:

Двойното календарно честване на двамата братя лечители – веднъж в началото на зимата и втори път в разгара на лятото, съвсем естествено поражда и народните представи за тяхното покровителство над вълците и над летните природни стихии. На места в Западна България (Софийско) и в Източна Сърбия,

както и сред влашкото население в същите земи, зимният празник на Светите Врачове се тачи против диви зверове – най-вече вълци (Стаменова 1943: 253; Зечевић 1993: 265). По време на празника жените не предат вълна, не шият и не плетат, за да предпазят домашните животни и овчарите от вълци.

“Вълчиат” патронаж на Св. Козма е характерен и за румънците. Първият ден на ноември е известен в народна среда повече като *Козма*. В района на Марамуреш (Северна Румъния) преди празника всяка жена завързва с червен конец ножиците за подстригване на овцете, мелицата за обработка на лен и коноп и дарака за влачене на вълна, изричайки традиционните заклинания за “завързване устата на вълците”. Посредством тези магически действия се цели да бъдат предпазени пастирите и стадата от хищници (Ghinoiu 1997: 52). Аналогични апотропейни мерки срещу вълците предприемат и влашките жени в деня на *Св. Врачи* в Североизточна Сърбия (Зечевић 1993: 265).

А непосредствената календарна близост на летния празник в чест на двамата лечители Козма и Дамян до празника на едни от най-изявените повелители на небесния огън – близнаците Петър и Павел, най-вероятно поражда и техния патронаж над летните природни стихии (градушка, гръмотевици, светкавици, поройни дъждове). В някои райони на Тракия (Хасковско – Колева: 185), на Западна България и Източна Сърбия светите Врачове се почитат против градушка. На техния празник стопаните отбягват всякаква работа къщи и на полето, за да предпазят посевите от ледената стихия. В Кюстендилско щом през лятото на небето се появат градоносни облаци, те ги отпращат с думите: “Върни се, облаче *Кузмане*, върни се, *Джермане*...” (Арнаулов 1971: 230). В това народно баене прозира очевидно митологично и семантично сходство в образите на св. Козма и неговия “събрат” св. Герман (Джерман), който се нарежда сред най-изявените летни градушкари в региона. Сърбите от Лесковачка Моравия не работят в деня на летните свети Врачове по нивите и лозята си, за да ги предпазят от гръмотевици, светкавици и пожари (Джорджевић 1958: 391; Неделковић 1990: 58).

Разгледаните представи и вярвания за двамата братя Козма и Дамян на една по-широка сравнителна балканска основа очертават общия извод за старинния произход на култа към тях в ролята им на чудотворни близнаци-лечители, които упражняват своята професия безплатно. Техните изображения в стенописите на храмове и манастири, както и техните свети места – параклиси, оброчни кръстове, свещени извори и камъни, на територията на Балканския полуостров са многобройни (Wittmann 1967: 30–31)³. Посещават се масово в дните на техните два годишни календарни празника предимно от болни и недъгави богомолци, които обричат курбани, оставят вотиви и дарове и се къпят в лековитите изворни води с надеждата за близко оздравяване. Двамата светци са известни и като небесни покровители на всички народни лечители. А колкото се отнася до техните функции на митични господари на вълците и на градушката, то те са по мое мнение вторично възниквали и са обосновани от семантичната връзка на двата празника на Козма и Дамян с началото на зимата (1 ноември) и с “огнените” братя Петър и Павел (1 юли).

БЕЛЕЖКИ

¹ Тези изводи се правят главно въз основа на анализ на иконографските изображения на двамата светци като лекари, държащи различни медицински инструменти в ръцете си (Wendt 1950: 134–135; Kostenzer 1967: 434).

² Известни са няколко апокрифни молитви, две от които са предназначени за случаи при отиване на съд и за лечение на заболял кон (срв. Петканова 1982: 308–309). За “Цяровете на св. Козма” (лекарственик от X–XI в., написан на глаголица) вж. Милтенова, Кирилова 1994: 23–24.

³ В българските земи едни от най-ранните запазени изображения на светите братя Козма и Дамян са датирани от XIII в. и се отнасят до Боянската църква и до едноименния храм в Асеновград (Стоилов 1997: 82).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Арнаулов, 1971: Арнаулов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т. 1. С., БАН, 1971.

Атанасова, 1946: Атанасова, Л. Етнографско изследване (по-нататък ЕИ) на с. Тополово, Асеновградско. Ркс № 248, 1946.

Вълчинова, 2005: Вълчинова, Г. Светецът и трактовката на лудостта в традиционната култура. – БЕ, № 2, 5–17.

Георгиев, 1980: Георгиев, М. Магическите лекувания в българската народна медицина. – БЕ, № 3, 1980, 25–26.

Господинова, 1938: Господинова, Н. ЕИ на с. Змейово, Старозагорско. Ркс № 300, 1938.

Грубачић, Томић, 1988: Грубачић, Б., М. Томић. Српске славе. Београд, 1988.

Джорджевић, 1958: Джорджевић, Др. Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави. Српски етнографически зборник, № 70, Београд, 1958.

Домазетовски, 1979: Домазетовски, П. Есенските обичаи во Дримкол, поврзани со есенските празници и со земјоделската работа. – Македонски фолклор, № 23, Скопије, 65–71, 1979.

Дукић, 1953–1954: Дукић, Д. “Басма” против уједа змије. – Гласник етнографског музеја, № 2–3, Београд, 1953–1954, 835–837.

Живковић, 1999: Живковић, Г. Свети Врачи – лекарска слава у заводу за заштиту здравља “Тимок” Зајечар. – В: За здравље. Из историје народне медицине и здравствене културе. Рајачка Пивница, 1999, 233–238.

Захаријев, 1918: Захаријев, Й. Кюстендилското краище. – СБНУ, № 32, 1918.

Зайковскиј, 1994: Зайковскиј, В. Б. Народный календарь восточных славян. Восприятие времени через персонифицированные праздники, объединенные в пары. – Этнографическое обозрение, № 4, 1994, 53–65.

Зечевић, 1993: Зечевић, Сл. Нека веровања из традиције становништа приобалнах насеља Доњег Дунава. – Гласник етнографског музеја, № 57, Београд, 1993, 257–273.

- Колева:** Колева, Т. Календарни празници от Хасковско. – Арх. на ЕИМ, № 700–II.
- Константинов, 1977:** Константинов, Д. Летните обичаи, песни и игри во мијачкото село Смилево, Битолско. – Македонски фолклор, № 19–20, Скопије, 179–184.
- Маринов, 1980:** Маринов, Д. Избрани произведения. Т. 1. С., 1980.
- Маринова, 1996:** Маринова, Г. Календарни празници от Асеновград. Асеновград.
- Миловановић, 1999:** Миловановић, Ј. Свети Врачеви. Елементи култа и иконографии. – В: За здравље. Из историје народне медицине и здравствене културе. Рајачка Пивница, 1999, 239–250.
- Милтенова, Кирилова, 1994:** Милтенова, А., А. Кирилова. Средновековни лековници и амулети. С., 1994.
- Милчева, Гогова, 2000:** Милчева, М., Р. Гогова. Култови места в района на Хасковско. – БЕ, № 2, 2000, 68–77.
- Мутафов, 1989:** Мутафов, В. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С., БАН, 1989, 194–222.
- Мутафов, 1992:** Мутафов, Ст. Медицината в българската живопис. С., 1992.
- Неделковић, 1990:** Неделковић, М. Годишни обичаји у срба. Београд, 1990.
- Петканова, 1982:** Петканова, Д. Стара българска литература. Т. 1. С., Апокрифи, 1982.
- Полный... 1992:** Полный православный богословский энциклопедический словарь. Т. 1. М., 1992.
- Попов, 1994:** Попов, Р. Календарни празници и обичаи. – В: Родопи. Традиционна духовна и социалнонормативна култура. С., БАН, 1994, 83–117.
- Савковић, 1975:** Савковић, Др. Обичај “Говећа богомоља” у Темнићу. – Гласник етнографског музеја, № 24, Београд, 1975, 141–156.
- СМР: Кулишић, Ш., Петровић, П., Н. Пантелић.** Српски митолошки речник. (2-ро изд.) Београд, 1998.
- Стаменова, 1943:** Стаменова, Г. ЕИ на с. Правец, Софийско. Ркс № 22, 1943.
- Стаменова, 1986:** Стаменова, Ж. Календарни празници и обичаи. – В: Пловдивски край. С., БАН, 1986, 244–283.
- Стаменова, 2004:** Стаменова, Ж. “Черквичките” в Тракия – архаичен култов обект. – В: Тракиецът и неговият свят. Т. 2. С., 2004, 134–154.
- Стоилов, 1997:** Стоилов, Кр. С колесницата на слънцето из родопската Света гора. Асеновградските параклиси – култ и календар. С., 1997.
- Цолова, 1942:** Цолова, П. ЕИ на Ботевград. Ркс № 6, 1942.
- Юбилеен... 1940:** Юбилеен сборник на софийското благотворително образователно дружество “Ив. Денкоглу”. С., 1940.
- Янакиева, Гаджалова, 1984:** Янакиева, Ж., Й. Гаджалова. Лечение чрез баене в Сливенския край. – Изв. на музеите от Югоизточна България, № 7, Пловдив, 1984.
- Baumann, 1957:** Baumann, H. Das doppelte Geschlecht. Berlin, 1957.
- Constantinidou-Partheniadou, 1992:** Constantinidou-Partheniadou, S. A Trevelogue in Greece and a Folklore Calendar. Athine, 1957.
- Ghinoiu, 1997:** Ghinoiu, J. Obiceiuri populare de peste an. Dictionar. Bucuresti, 1997.

- Friedl, 1962:** Friedl, E. Vasilka. A Village in Modern Greece. New York, 1962.
- Jöckle, 2003:** Jöckle, C. Encyclopedie of Saints. München, 2003.
- Kostenzer, 1967:** Kostenzer, O. Zur Verehrung von Kosmas und Damian in Tirol. – Schlern, № 41, 1967, 434–438.
- Krasberg, 1991:** Krasberg, U. Zur Bedeutung der Heiligen in einem griechischen Dorf. – Ethnologia Europaea, № 21/2, 1991, 181–191.
- Krauss, 1890:** Krauss, Fr. Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven. Wien, 1890.
- Krauss, 1923:** Krauss, Fr. Tausend Sagen und Märchen der Südalaven. B. 1, Leipzig, 1923.
- Kuret, 1970:** Kuret, N. Praznično leto slovencev. Del 3 – Jesen (1970), Celje, 1970.
- Kyriakidis, 1968:** Kyriakidis, St. Two studies in modern greek folklore. Thessaloniki, 1968.
- Makarović, 2006:** Makarović, G. Pričevanja o svetniških zavetništvih v Trubarjevem katekizmu iz leta 1575. – Etnolog, 16, Ljubljana, 2006, 159–196.
- Ohnefalsch-Richter, 1913:** Ohnefalsch-Richter, M. Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern. Berlin, 1913.
- Pamfile, 1997:** Pamfile, T. Sărbătorile la români. Studii etnografic. Bukurești, 1997.
- Schneeweis, 1961:** Schneeweis, E. Serbokroatische Volkskunde. Berlin, 1961.
- Wendt, 1950:** Wendt, W. Die heiligen Aerzte in der Ostkirchenkunst. – Centaurus, № 1, 1950, 134–135.
- Wittman, 1967:** Wittman, A. Kosmas und Damian. Kultausbreitung und Volksdevotion. Berlin, 1967.